

Олена Леонідівна ЯКИМЮК,
викладач кафедри медико-біологічної фізики та
інформатики Дніпропетровської медичної академії,
(Дніпропетровськ)

БІОГРАФІЯ Є. С. БУРКСЕРА У КОНТЕКСТІ ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ КРАЇНИ: 1920–30-ті РОКИ

Проведено дослідження невідомих аспектів взаємовідношень влади та українського вченого-геохіміка Є. С. Бурксера. На підставі даних із архівних джерел проаналізовано політичні уподобання та діяльність Є. С. Бурксера у дорадянський період та їх відображення в 1920–30-ті рр. у діяльності вченого. До наукового обігу введено маловідомі факти з біографії вченого.

Ключові слова: Є. С. Бурксер, політичні уподобання, Робітничо-селянська інспекція, перевірка діяльності.

It was held the investigation of unknown aspects of relationships of goverment and Ukrainian scientist geochemist E.S. Burkser. Analysis of the political preferences and activities of E.S. Burkser in pre-Soviet period and their echoes in the 1920s – 1930s in his work based on data from archival sources was held. Revealed little known facts from the biography of the scientist.

Key words: E. S. Burkser, political preferences, the workers 'and peasants' inspection, verification of activity.

Проведено исследование неизвестных аспектов взаимоотношений власти и украинского ученого-геохимика Е. С. Бурксера. На основании данных архивных источников проанализированы политические предпочтения и деятельность Е. С. Бурксера в досоветский период и их отражение в 1920–30-е гг. в деятельности ученого. В научный оборот введены малоизвестные факты из биографии ученого.

Ключевые слова: Е. С. Бурксер, политические предпочтения, Рабоче-крестьянская инспекция, проверка деятельности.

Євген Самойлович Бурксер (1887–1965 рр.) — видатний учений-геохімік, який одним із перших на території Російської імперії почав вивчати явище радіоактивності. Свою наукову діяльність він розпочав в Одесі, де закінчив Новоросійський університет (1909 р.) і у 1910 р., при Одеському відділенні Російського технічного товариства, відкрив першу радіологічну лабораторію, яких досі не існувало в Російській Імперії.

Ідея В. І. Вернадського про необхідність систематичного вивчення радіоактивності мінералів справила сильне враження на Євген Самойловича та вплинула на вибір геохімічного напрямку його дослідницьких робіт.

На життєвому шляху Є. С. Бурксер у різні часи, за різних політичних умов, неодноразово потрапляв у конфліктні ситуації з владою, але це питання є малодослідженим, хоча у деяких спогадах про це згадується [12].

Соціальна активність Є. С. Бурксера виявилася ще за молодих років. Одночасно з активним розвитком відповідних наукових напрямів вчений досить жваво займався (до початку 1920-х рр.) і громадсько-політичною діяльністю.

Тому метою дослідження було обрано пошук і вивчення матеріалів про політичні уподобання та діяльність Є. С. Бурксера у дорадянський період та їх відлуння у 1920-ті – 1930-ті рр. у його діяльності. Предметом дослідження стала діяльність Є. С. Бурксера у 1920-ті – 1930-ті рр. відповідно до зазначеної мети дослідження.

Наведемо у контексті становлення громадсько-політичних уподобань Є. С. Бурксера деякі відомості з його біографії. Народився Євген Самойлович в Одесі 22 липня 1887 р. у родині службовців: батько був лікарем-стоматологом, він помер, коли Євгену було шість років, мати (вчителька малювання) вимушена була виховувати сина самотужки. У 1905–1907 рр. Є. С. Бурксер брав дуже жваву участь у революційному русі та перебував членом партії Соціалістів-революціонерів, у наслідок чого його було неодноразово заарештовано царською поліцією [10, арк. 35]. 1909 р. Є. С. Бурксер закінчив навчання у Новоросійському університеті та отримав диплом першого ступеня за спеціальністю «хімія». Він продовжував займати активну політичну позицію й у серпні 1917 р., ставши депутатом Одеської міської думи від Селянського союзу (організації Селянського союзу засновувалися есерами) [9]. Цікаво, що в автобіографії Євген Самойлович вказує, що його було заарештовано при гетьманській владі та звинувачено у зв'язках із більшовиками (дідом Трофімовим — відомим у Одесі більшовиком) і звільнено під час падіння гетьманської влади (друга половина 1918 р. – початок 1919 р.) [10, арк. 35]. Окрім того, нами були знайдені архівні матеріали, що свідчать про арешт Є. С. Бурксера у квітні 1921 р., коли влада в Одесі остаточно перейшла в руки більшови-

ків. Перебуваючи під арештом, Є. Бурксер і його помічник І. Левензон (незважаючи на такі тривожні обставини свого буття) планували провести нараду технічних керівників Першої Радянської Хімфарм лабораторії (лабораторія з виробництва хімічних реактивів, організована Є. С. Бурксером у 1920 р.) [5, арк. 153].

У 1914 р. у Євгена Самойловича зароджується ідея організації спеціалізованої установи, яка б займалася геохімічними та радіологічними дослідженнями природних багатств у відповідності з народногосподарськими потребами країни [6, арк. 16, 17]. А у 1920 р. під керівництвом Є. С. Бурксера розпочав роботу Одеський інститут прикладної хімії, в якому було розгорнуто не тільки науково-дослідницьку роботу, а й учбову діяльність [1]. У 1922 р. цей інститут, у зв'язку з реформою у галузі вищої освіти, перетворили у вищий учбовий технікум Загальної і прикладної хімії. Між тим, Є. С. Бурксер не припиняє спроби створити установу, яка б носила науково-дослідницький характер, і у 1924 р., при одеському науково-технічному відділі (далі — НТВ) відкривається дослідницький інститут Прикладної хімії та радіології.

У 1928 р. Євген Самойлович досягає своєї мети і 22 листопада, згідно з постановою Ради Народних Комісарів УРСР, інститут Прикладної хімії та радіології перетворюється на самостійну одиницю, що підпорядковується Вищій Раді народного господарства (далі — ВРНГ) УРСР — Український хіміко-радіологічний науково-дослідницький інститут (далі — УХРНДІ) [13]. Здавалося, можна було спокійно втілювати у життя ті проекти організації наукової діяльності, що були розроблені Є. С. Бурксером. Але оточуюча дійсність вносила корективи.

Хоча дослідницький інститут, завдяки наполегливості Є. С. Бурксера, набув державного рівня, на жаль, його фінансування з боку держави залишилося частковим і вкрай малим. Ось, що говорить з цього приводу у доповідній записці директора інституту Є. С. Бурксера від 16 січня 1928 р.: «...так как из 27000 руб. госбюджетных средств ОНТУ Институту выделено 8 тысяч рублей, то эта сумма не позволяет институту при использовании всех своих специальных средств в размере около 60000 руб., даже стабилизировать выдачу зар. платы персоналу, а тем более пополнить износившийся и частью устаревший инвентарь приборами, отве-

чающими требованиями современной лабораторной техники и вести планомерную исследовательскую работу» [2, акр. 3].

Науково-дослідницька діяльність УХРНДІ велася, головним чином, за рахунок коштів, що отримував інститут від виробництва хімічних реактивів. У звіті про діяльність інституту за період 1927–1928 рр. зазначається: «В виду не получения специальных ассигнований по институту, <...> главное внимание было обращено на расширение производственной деятельности, чтобы за счёт последней дать возможность продержаться Радиологическому и отчасти Аналитическому отделам до получения какой либо помощи» [3, арк. 10]. Виробництво хімічних реактивів під керівництвом Є. С. Бурксера розпочалося ще на початку 1920 р. і мало задовольнити потребу в хімічних і хіміко-фармацевтичних препаратах, які були відсутні на ринку Одеси. Завдяки НЕПу це виробництво існувало та розвивалося протягом наступних дев'яти років. За цей період (1920–1929 рр.) налагодили виробництво солянокислого морфіну, кофеїну з чайного пилу, таніну, уротропіну, ефіру, хімічно чистого хлористого натру та соляної кислоти, стоматологічних препаратів. Були розроблені «... методы новых и чрезвычайно важных производств: аспирин, героина, салола, перекиси бария и др.»; «...лабораторией вырабатываются методы изготовления салициловой ртути, каломели, желтой окиси ртути и аминоклористой ртути» [5, арк. 115, 118]. Тобто, діяльність інституту розвивалася за рахунок поєднання як науково-дослідницької складової, так і виробничої діяльності. Остання давала можливість надавати фінансову підтримку дослідницьким проектам, науковим розробкам, тощо.

У 1927 р. розпочинається процес згортання НЕПу, відбувається націоналізація приватних виробництв (проголошення XV з'їздом ВКП(б) курсу на колективізацію сільського господарства). З 1929 р. проводяться господарські реформи, завдяки яким формується економічна система, що базується на командно-адміністративних методах управління економікою.

Діяльність виробничого відділу УХРНДІ більше не вписувалася в нову економічну політику країни та, як наслідок, спроможність самостійного винайдення грошей і хімічних реактивів для проведення наукових досліджень стала закидатися у провину директорові Хіміко-радіологічного інституту Є. С. Бурксеру. Так, 18 вересня 1929 р. на адресу началь-

ника НТУ ВРНГ тов. Шульмана, фракції ВРНГ і наркому робітничо-селянської інспекції (далі — РСІ) надійшов лист, у якому Хіміко-радіологічний інститут визнається установою, що не є серйозним науковим підприємством і займається спекулятивною діяльністю. У цьому ж листі наголошено, що оперативні плани інституту не відповідають сучасним вимогам промисловості та народного господарства і носять «сенсаційно-рекламний характер». Керівництву закидалося, що інститут перетворений у схованку для «бывших людей: чиновников, детей полковников, генералов и т. д.», серед яких «видна круговая порука, взаимная поддержка и кумовство». Наприкінці листа зазначено, що «затраты государства на это учреждение не оправданы», а відтак, висловлюється прохання «произвести обследование Одесского Химико-Радиологического института и принятия соответствующих организационных мер для оздоровления этого учреждения» [4, арк. 79].

Автором цього листа був Кушнар'єв Михайло Андрійович, якого 1 жовтня 1928 р. призначили заступником директору УХРНДІ згідно з розпорядженням начальника НТУ ВРНГ УРСР [7, арк. 217]. Із листування М. А. Кушнар'єва з начальником НТУ Шульманом стає зрозуміло, що між директором УХРНДІ Є. С. Бурксером і його заступником існували протиріччя з приводу добору співробітників і планування тем, за якими велися науководслідницькі роботи. У листі до голови Окружної контрольної комісії робітничо-селянської інспекції (далі — ОкрКК РСІ) тов. Шульман пише: «Из личной беседы я выяснил, что письмо т. Кушнарёва от 18/IX вызвано желанием устранить из института проф. Бурксера, при этом, не выдвигая взамен его более подходящей кандидатуры и не приводя достаточно серьёзных, деловых мотивов против самого проф. Бурксера». Начальник НТУ Шульман добре розумів, що Є. С. Бурксер є унікальним, талановитим ученим і організатором, діяльність якого сприяє розвитку науки та промисловості країни, тому, у листуванні з головою ОкрКК РСІ намагається довести хибність обвинувачень, висунутих М. А. Кушнар'євим: «Протоколы производственных совещаний Радиологического Ин-та, которые представил мне т. Кушнарёв во время заседания 23/IX, подтверждают, что работа в большинстве своём проходит успешно... Таким образом, можно с известной долей вероятности предположить, что строгая критика, которую на-

вел т. Кушнарєв на роботу Ин-та, рассчитана на вытеснение т. Бурксера, как директора Ин-та...» [4, арк. 80, 81].

Повертаючись до перевірки Хіміко-радіологічного інституту, що була ініційована М. А. Кушнарєвим, стає зрозуміло, що висунуті обвинувачення разом з політичним минулим Є. С. Бурксера могли не аби яким чином вплинути на подальшу долю науковця. Але заступництво начальника НТУ Шульмана сприяло тому, що внаслідок обстеження інституту одеська КК РСІ констатувала, що заява М. А. Кушнарєва підтвердилася лише частково.

10 грудня 1929 р. відбулося засідання колегії Одеської РСІ, на якому постановили:

- пропонувати УХРНДІ встановити тісний зв'язок із промисловими підприємствами з метою повного охоплення останніх науково-дослідницькою роботою;
- повністю ліквідувати господарчу діяльність і передати всі питання з виробництва Одесхімсільтрестові;
- пропонувати адміністрації інституту перевірити особистий склад співробітників із метою усунення соціально-ворожих осіб;
- поставити питання перед НТУ ВРНГ про реорганізацію харчового відділу та мікробіологічної лабораторії [4, арк. 65–68].

Таким чином, колегія Одеської РСІ прийняла двояке рішення: заборонила господарську, виробничу діяльність, але загальний напрямок наукових програм, що розроблялися інститутом, — підтримала.

Згідно з постановою Одеської РСІ у вересні 1930 р. розпочали перевірку особистого складу співробітників Хіміко-радіологічного інституту. Цікаво відзначити, що перевіркою керував уже новий заступник директору інституту — Бураков Леонід Самойлович. Згідно до вказівок по проведенню перевірки співробітників інституту на кожного була складена характеристика та заповнена анкета. У характеристиці Є. С. Бурксера повідомляється, що він був членом «Государственной думы Одессы от партии С. Р. (Соціалістів-революціонерів — О. Я.) на правом фланге», а також наводиться дуже цікава оцінка ставлення робітників і службовців до Є. С. Бурксера: має «нездоровый авторитет» [8, арк. 6].

За декілька років потому в міських газетах з'являються нові обвинувачення Є. С. Бурксера. Так, 27 грудня 1937 р. у

газеті «Черноморская коммуна» з'являється стаття настановчого характеру, де згадувався і Євген Самойлович: «Якість викладання в Університеті здебільшого незадовільна. Це і не дивно, бо професорсько-викладацький склад засмічений класово-ворожим елементом, людьми з темним минулим. Серед них — колишні кадети Розенталь і Усакович, колишні есери Крижановський, Гордієвський, Бурксер, дашнак Багдасарьянц і інші.

Вісімдесят вісім викладачів походження з колишніх дворян, попів, офіцерів, чиновників. Серед них 56 виключених з КП(б)У. В той же час протягом 1936–1937 р. вороги народу, що орудували в Університеті, звільнили 74 чоловік, переважно людей радянських, педагогів...» [12, с. 249–250]. Таким чином, учених, які згадуються в статті опосередковано називають ворогами народу. Як відомо, 1937–1938 рр. — це період масових політичних репресій, всюди шукали «ворогів народу» та контрреволюціонерів. Висунуті звинувачення загрожували вченим не тільки арештом, а й засланням у табори або вищою мірою покарання, якою був розстріл. Так, за ґрати потрапив професор Д. А. Крижановський, де через 10 діб арешту він підписав наступний папір: «Начальнику Одесского Областного управления НКВД от обвиняемого Крыжановского Дмитрия Антоновича. Уличенный следствием, я решил давать откровенные показания о моей контрреволюционной деятельности. Зная о моих эсеровских симпатиях, профессор М. И. Гордиевский завербовал меня в начале 1937 года в антисоветскую контрреволюционную организацию, ставившую своей целью отторжение Украины от СССР при воздействии фашистских государств. Войдя в организацию, я выяснил, что организация стоит на террористических позициях. Я завербовал в члены организации профессора Е. Бурксера» [12, с. 254–255]. Вище згаданого професора Одеського державного університету, Гордієвського Михайла Івановича, було заарештовано 27 березня 1938 р. і засуджено до вищої міри покарання (11 жовтня 1938 р.) [12, с. 256–257]. П'ятого жовтня 1938 р. по справі Д. А. Крижановського ухвалили: «Крыжановского Дмитрия Антоновича за участие в контрреволюционной организации сослать в один из районов Казахстана сроком на 5 лет...». 11 жовтня 1939 р. Д. А. Крижановський помер у в'язничній лікарні [12, с. 260–261].

Доля Є. С. Бурксера склалася краще. У липні 1938 р. він переїхав до Києва, де працював завідувачим відділу геохімії в Інституті геологічних наук.

Наведемо окремі біографічні дані щодо активного опонента Є. С. Бурксера — Кушнарєва Михайла Андрійовича. Народився він у 1903 р. в Одеській губернії, в родині робітника. У 1919 р. закінчив Одеську гімназію. У 1921 р. вступив до Одеського медичного інституту. З 1925 по 1926 рр. був керівником наукового семінару підвищеного типу при кафедрі бактеріології Одеського медичного інституту. В 1926 р. закінчив Одеський медичний інститут, отримавши рекомендацію до вступу в аспірантуру науково-дослідної кафедри бактеріології. У 1928–1929 рр. — заступник директора Українського хіміко-радіологічного інституту та директор Одеського технікуму прикладної хімії. В період 1934–1936 рр. працював ректором Київського державного університету. 21 квітня 1936 р. призначений членом Ради при наркомосвіти України. 29 березня 1937 р. переїжджає працювати до Москви. У 1950-их рр. М. А. Кушнарєв був професором Тамбовського інституту епідеміології та мікробіології. Подальша доля — невідома [11].

У висновку хочеться відзначити, що Є. С. Бурксер був не тільки надзвичайно талановитим ученим і вмілим організатором. Він брав активну участь у політичному житті країни. Так, незважаючи на загрозу арешту, долучився до революційних повстань 1905–1907 рр., Згодом, попри політичний хаос 1917 р., стає членом Одеської міської думи тощо.

Талант і здібності Є. С. Бурксера, його успіхи у професійній сфері викликали неодноразові спроби завдати шкоди з боку недоброзичливців. Але йому вдалося пройти «по лезу ножа» і при цьому не тільки зберегти життя, а й стати провідним вченим України. Він добре розумів потреби своєї країни та повною мірою брав участь у розробці та розвитку нових сучасних методів виробництва в хімічній промисловості. В. І. Вернадський вважав Є. С. Бурксера провідним ученим, здатним очолити в Україні вивчення явищ радіоактивності та, зокрема, зазначав у своєму листі до Є. С. Бурксера: «...очень буду рад, если организация геохимической и радиохимической работы на Украине будет находиться в Ваших руках...».

Значущість постаті Є. С. Бурксера у науковому житті країни була високо оцінена і в науковому співтоваристві, а надалі й радянською владою. Йому вдалося уникнути полі-

тичних репресій і досягти значних успіхів у науці. Але політичною діяльністю за часів радянської влади він уже не займався і, можливо, це врятувало йому життя. Проведене нами дослідження дає підстави твердити, що громадсько-політична активність Є. С. Бурксера у минулому слугувала додатковим приводом для обвинувачень на адресу вченого при характеристиці його діяльності.

1. Бурксер Е. С. Институт Прикладной химии и Радиологии в Одессе [Текст] / Е. С. Бурксер // Наука на Украине. – 1922. – С. 74–75.
2. Державний архів Одеської області. – Ф. 969, оп. 5–1928, спр. 306.
3. Державний архів Одеської області. – Ф. 969, оп. 5–1928, спр. 316.
4. Державний архів Одеської області. – Ф. 1217, оп. 1–1929, спр. 1002.
5. Державний архів Одеської області. – Ф. 1220, оп. 1–1920, спр. 2984.
6. Державний архів Одеської області. – Ф. 1220, оп. 2–1924, спр. 518.
7. Державний архів Одеської області. – Ф. 1746, оп. 1–1923, спр. 292.
8. Державний архів Одеської області. – Ф. 2028, оп. 1–1929–1930, спр. 6.
9. Дружкова І. С. Одеська міська дума 1917 р. : вибори та склад [Текст] / І. С. Дружкова // Інтелігенція і влада. – 2004. – Вип. 3. – С. 23–35.
10. ІА НБУВ. – Ф. 27, оп. 2, спр. 13.
11. Скопенко В. В. Ректори Київського університету. 1834–2006 [Текст] / В. В. Скопенко, В. А. Короткий, Т. В. Табенська та ін. – К. : Либідь, 2006. – 335 с.
12. Смирнов В. А. Реквием XX века [Текст] / В. А. Смирнов. – О. : Астропринт, 2003. – Ч. 2. – 797 с.
13. Шестилетнее существование Одесского Отделения Научно-Технического Управления ВСНХ УССР [Текст] // Науч.-техн. журн. – 1928. – №1–2–3. – С. 53–57.

Якимюк О. Л. Біографія Є. С. Бурксера в контексті політичного життя країни: 1920-ті – 1930-ті роки.

В статті наведено цікаві і маловідомі факти з життя і діяльності Євгена Самойловича Бурксера (1887–1965 рр.), відомого вченого-геохіміка, чия науково-дослідницька діяльність суттєвим чином вплинула на становлення і розвиток геохімічних, аерохімічних, біогеохімічних, радіологічних досліджень в Україні у першій половині ХХ ст. Також в статті висвітлюються деякі питання пов'язані з науково-організаторською діяльністю Є. С. Бурксера у 1909-30 рр. Наведено відомості, що стосуються розвитку хімічної освіти та виробництва в Одесі у 20-30 рр. ХХ ст. На основі аналізу даних з архівних джерел виявлено незнанні та маловідомі факти з біографії Є. С. Бурксера, що пов'язані з політичною діяльністю науковця у дорадянські роки. Досліджено й проаналізовано політичні уподобання Є. С. Бурксера під час становлення нового політичного режиму на території Російської Імперії та їх подальше відображення в діяльності науковця в 1920-ті – 1930-ті роки. Автори доходять висновку, що наукова діяльність Є. С. Бурксера була високо оцінена можновладці, але громадсько-політична активність вченого довгий час слугувала додатковим приводом для обвинувачень на адресу Є. С. Бурксера при оцінці його діяльності.

Ключові слова: Є. С. Бурксер, політичні уподобання, Робітничо-селянська інспекція, перевірка діяльності.

Yakimuk E. L. Biography of E. S. Burkser in the political life of the country: 1920s – 1930s.

The article describe interesting and little known facts of the life and work of Eugene Samoilovych Burkser (1887–1965 уу.), A famous scientist and geochemist whose research activities significantly influenced the formation and development of geochemical, aerohimicheskikh, biogeochemical, radiological studies in Ukraine in the first half of the twentieth century.

The article also highlights some of the issues related to the scientific and organizational activity E. S. Burkser in 1909–1930 уу.

Contains information concerning the development and production of chemical education in Odessa in 20–30 years of the twentieth century. Based on the analysis of data from archival sources revealed ignorance and little known facts from the biography of E. S. Burkser related to his political activities in the pre-Soviet years.

Investigated and analyzed the political preferences of E. S. Burkser during the formation of a new political regime in the territory of the Russian Empire and their echoes in his work by the scientist in the 1920s – 1930s. The authors conclude that scientific activities of E. S. Burkser were highly appreciated by government, but social and political activity of the scientist has long served as an additional cause for the charges to the address of E. S. Burkser in characterizing of his work.

Key words: E. S. Burkser, political preferences, the workers ‘and peasants’ inspection, verification of activity.

Якимюк Е. Л. Биография Е. С. Бурксера в контексте политической жизни страны: 1920-е – 1930-е годы.

В статье приводятся интересные и малоизвестные факты из жизни и деятельности Евгения Самойловича Бурксера (1887–1965 гг.), известного ученого-геохимика, чья научно-исследовательская деятельность существенным образом повлияла на становление и развитие геохимических, аэрохимических, биогеохимических, радиологических исследований в Украине в первой половине XX в. Также в статье освещаются некоторые вопросы, связанные с научно-организаторской деятельностью Е. С. Бурксера в 1909–30 гг. Приведены сведения, касающиеся развития химического образования и производства в Одессе в 20–30 гг. XX в. На основании анализа данных архивных источников изучены малоизвестные и неизвестные факты биографии Е. С. Бурксера, связанные с политической деятельностью ученого в досоветский период. Исследованы и проанализированы политические предпочтения Е. С. Бурксера во время формирования нового политического режима на территории Российской Империи и их отражение в деятельности ученого в 1920-е – 1930-е годы. Авторы приходят к выводу, что научная деятельность Е. С. Бурксера была высоко оценена чиновниками, но общественно-политическая активность ученого долгое время служила дополнительным поводом для обвинений в адрес Е. С. Бурксера при оценке его деятельности.

Ключевые слова: Е. С. Бурксер, политические предпочтения, Рабоче-крестьянская инспекция, проверка деятельности.